

MERV TARİHİNE İLİŞKİN

Gurban HÜSEYNOV*

Öz

Rus oryantalist Vasili Vladimiroviç Barthold, Orta Asya Türk tarihi hakkında birçok eser ve makale kaleme almıştır. Bu çalışmalarından birisi de Orta Asya Türk tarihinde önemli bir yere sahip olan Merv şehri hakkında yazdığı makalesidir. Orta Asya ve İran kentleri arasında günümüze kadar bir tek Merv şehri, yazılı kaynakların karşılaştırılması yöntemiyle tarihî ve coğrafi araştırma konusu olmuştur. Bu makalede Barthold, konuyla ilgili daha önce çalışma yapmış olan V.A. Jukovski ve Dr. G. Schmidt isimli bilim adamlarının görüşlerini eleştirerek doğru bir şekilde yorumlamadıkları kısımları yeniden ele almıştır.

Tarih yazıcılığı ile ilgili olarak tek bir yazara bağlı kalmadan konuyla alakalı birçok çalışmayı inceleyen Barthold sunmuş olduğu bilgileri eleştiri süzgecinden geçirdikten sonra kaleme almıştır. Ele aldığı konuyu kaynaklardan faydalanarak ayrıntılı bir şekilde inceleyen yazar bu makalesinde de aynı titizliği göstermiştir. Merv şehrinin tarihiyle ilgili daha önceleri yazılmış olan hatalı bilgiler Barthold tarafından mukayeseli bir şekilde yeniden ele alınarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler

V.V. Barthold, Orta Asya, Mero Şehri

ON THE HISTORY OF MERV

Abstract

Russian orientalist Vasili Vladimirovich Barthold, had written many works and articles about Central Asia and Turkish history. One of these articles is about the city of Merv which is the important place in Turkish history. Up to now, only the city of Merv takes its place in the studies of geographical and historical value through the method of studying written materials among the cities of Central Asia and Iran. In this article, Barthold took hold of the extracts again, especially the parts commented exactly by V.A. Jukovski and Dr. G. Schmidt by taking a critical approach to their works.

* Doktora Öğrencisi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Konya/Türkiye.
qhuseynov@hotmail.com

Barthold examining many research about the history writing without depending only one author presented his writings after he criticised them. The writer who deals with his subject in a detailed way through many sources handles the present article with same daintiness. Incorrect information about the history of the city of Merv were examined by Barthold and written again in a comperative way.

Keywords

V. V. Barthold, Central Asia, The City of Merv

MERV TARİHİNE İLİŞKİN*

V.V. Barthold

Orta Asya ve İran kentleri arasında günümüze kadar bir tek Merv kenti, geçmişten günümüze kadar mevcut kalıntılar ve geçmişin yazılı kaynaklarının karşılaştırılması yöntemiyle tarihî ve coğrafi araştırma konusu olmuştur. V. A. Jukovski'nin Merv hakkında derlediği kitap tarih biliminin başka bir alanında yapılmış olsa, hem bu konuda hem de aynı döneme ilişkin diğer kentler ve bölge ile ilgili bir dizi yeni çalışmaların yapılacağını söylemek mümkündür. En azından bir kente ilişkin bu kadar ayrıntılı bir çalışma olduğu hâlde bu kaynaktan yararlanmamak belki inanılmaz gibi gözükebilir¹. Oysa V.A. Jukovski'nin 1894 yılında yayınlanan bu eseri² hem Rus hem de Batı Avrupa bilimi için etkili bir çalışma izlenimi veremedi. 1904 yılında Amerikalı bilimsel gezi ekibi tarafından Merv kenti harabeleri arasında yapılan kazı çalışmalarına ilişkin raporda, kazı çalışmalarına katılan arkeoloji uzmanı Dr. G. Schmidt, çalışmalar sırasında bulunan sikkelere dayanarak Gavur-Kale kentinin geçmişi konusunu değerlendirirken³, Jukovski'nin aynı konuyu Arap coğrafyacıların bilgilerini temel alarak kitabında daha geniş bir biçimde ele aldığını göz ardı etmektedir. Le Strange, 1905 yılında yayımladığı *Doğu Hilafet Ülkeleri*⁴ adlı eserinde Yakut'un Merv Kütüphanelerine ilişkin bilgilerini aktarırken, Arapça metni çevirirken Barbier-de-Meynard'ın yaptığı ve Jukovski'nin kitabında düzeltilen hatayı tekrarlamaktadır.⁵ Rus edebiyatında Hazar ötesi bölgesinde sulama koşullarına ilişkin konu tartışılırken, Jukovski'nin eseri sayesinde Doğu bilimci olmayanlara bile ulaşan Arap tarihçilerin Merv'deki sulama koşullarına ilişkin aktardıkları ayrıntılı bilgiler, göz ardı edilmiştir. Araştırmacılar şu sonuca varmışlar: "Murgap nehrinin suları büyük bir vaha oluşturacak durumda değil" ve "Merv'e Ceyhun veya onun kolu Kelif Uzboy nehrinden su getirilmişti"⁶. Bu görüş yakın geçmişte A.İ. Voyenkov'un makalesinde birkaç

* (Bu çeviri V.V. Barthold'un *Soçineniya C. IV.*, 1966, Moskova, (s. 172-196) adlı eserden yapılmıştır. Çeviri yapılırken Rusça metinde yer alan Fars ve Arapça kelimelerin bazıları aynı zamanda Kiril harfleri ile de yazıldığından dolayı tekrar olmaması adına bir kere yazılmıştır.)

¹ Sovyet arkeoloji uzmanları tarafından Merv şehrine ilişkin büyük bir araştırma yapılmıştır. Bk.: M. Masson, *Noviye Dannye*; M. Masson, *Kratkaya Kronika*; *Trudi YTAKE*, Cilt XI, 1962 ve Cilt XII, 1963.

² Jukovski, *Razvalini Starogo Merva*; krş.: Tumanskiy, *ZVORAO*, Cilt IX ve Tiesenhausen, *ZVRAO*, Cilt XI.

³ H. Schmidt, *Expedition Pumpelly in Turkestan*, s. 23; krş.: Barthold, *K Statye G-na d-ra Schmidta*, s. 135.

⁴ Le Strange, *The Lands*, s. 402

⁵ Jukovski, *Razvalini Starogo Merva*, s. 34, prim.

⁶ "Kelif Uzboy" konusunu araştıran son araştırmacı A.A. Lyubçenko, farklı sonuca varmıştır; araştırmacı 1909 yılında İRGO toplantısında yaptığı konuşmasında, Ceyhun nehrinin kolu olarak "Kelif Uzboy"un asla var olmadığını kanıtlamaya çalıştı. Bu sonuç, kanımızca doğrudur ve yazılı kaynaklarla uzlaşıyor. (Konu hâlâ tartışılmaktadır – M.M.)

yıllık araştırmalar sonucu elde edilmiş bilimsel sonuç olarak öne sürülmüştür⁷.

İşbu makalenin amacı, Merv'in tarihî topografisine ilişkin Jukovski'nin kanımca tam olarak doğru yorumlamadığı bazı konuların yeniden ele alınmasıdır. Jukovski Gavur-Kale'nin, Araplara Sasaniler döneminden miras kalan X. yy. coğrafyacılarının *İçşehir'i* olduğuna, Sultan-kale'nin ise Melikşah (1072-1092) dönemlerinde surlarla çevrelenen Selçukiler ve Harezmsahların şehri olduğuna ilişkin kesin kanıtlar getirmiştir; bununla beraber Arap coğrafyacıların aktardığı bilgilere göre Jukovski tarafından *İçşehir'in* bir bölümü olduğunu iddia ettiği bölümün aslında sonraları yeni kentin kurulduğu batı banliyösüdür. İslam'ın ilk dönemlerinde kent önem kazanmış ve Emeviler döneminde pazar yeri ve cami buraya taşınmıştır. Diğer taraftan Yakût'ül-Hamavî, Cüveynî, Hâfız Ebrû ve Tartusi'nin şehir kapıları ile ilgili bilgileri Sultan-kale ile ilişkilendirilmelidir, oysa Jukovski bu bilgilerin bazılarını Gavur-Kale ile ilişkilendirmeyi tercih etmektedir.

Kanımca, X. yy. Arap coğrafyacılarının kullandığı kesin olarak oturmuş terminolojiler Jukovski tarafından açık şekilde ve ardışık olarak verilmemiştir. Bizim için terimler şunlardır: 1) *Medine* (Farsça Şahristan) – İç şehir, başka ifadeyle, büyük bölümü İslam öncesi döneme ait şehrin ilk yerleşim yeri; 2) *Kühendiz* (Farsça Eski Kale; ender olarak Arapçadaki Kale kelimesiyle değiştirilir⁸) – bazen medinenin (Merv'de olduğu gibi) içerisinde, bazen ise dışında bulunan kale; 3) *Ribad* – Arapça kelime olup, kenti ve kent çevresini çevreleyen surları ve aynı zamanda kent çevresindeki banliyöleri ifade etmek için kullanılır⁹; 4) *Beled* – geniş anlamda kent, başka deyişle iç kent ve banliyöleri; 5) *Rustak* – kent çevresindeki köyler grubu; tüm rustaklar şehir çevresinde bir oluşum oluştururlar ve genelde diğer kentlerin oluşumlarıyla steple (bozkırla) ayrılırlar¹⁰.

Jukovski, İstahrî'nin metinlerini yorumlarken beled ve medine kelimelerinin kullanımındaki farkı göz ardı etmiştir ve bunun sonucu Al-Makdisi'yi (Al-Mukaddasi) yorumlarken Makdisi'nin *rabad* kelimesini *medine* anlamında kullandığı şeklindeki mümkün olmayan bir varsayım ileri

⁷ Voeykov, *Oroşenije*, s. 132.

⁸ Örneğin, İstahrî (305) Buhara'yı anlatırken. Sonraları kale kelimesi çoğu zaman kale olarak değil, şehir surları olarak ele alınmıştır. Öyle ki, Tartusi'nin eserinde şehir surları kale kelimesiyle, kale ise hisar kelimesiyle ifade edilmektedir. Krş.: O Balkhe (Tartusi, Ruk. Az. Muz. 280ae, l. 503b): Muazzam bir şehirdi ve sağlam kalesi vardı. İnduvan kalesinin hisarı onun karşısındadır.

⁹ Yine Nerşahi'nin eserinin Buhara ribadının zikri bölümünde (Nerşahi, izd. Şefera, 33): muhtemelen Makdisi'de de Merv hakkında yıkılmış üç ribad yan yana idi. V.A. Jukovski'nin eserinin 25. sayfasında – "banliyönün üçte biri", 115. sayfasında – içşehrin üçte biri.

¹⁰ Örneğin, bk.: İstahrî'de Buhara ve Semerkand rustaklarını sıralarken (309 ve devamı, 321 ve devamı).

sürmüştür¹¹. İstahrî ve Al-Makdisî'nin *beled* terimini *medine* terimine göre daha geniş anlamda kullandıklarını kabul edersek, Makdisî'nin sözlerinin bu varsayım olmaksızın da İstahrî'nin sözleriyle uygunluk içerisinde olduğunu görmekteyiz¹².

İstahrî'nin aktardığı: “Kentin bölündüğü çeyrekler belirli sınırlara sahiptir¹³; bu çeyreklerin ünlü kanalları bulunuyor” – *İçşehir* değil, geniş anlamda *ken'*e (*ribad*) aittir. Yine Hurmuzferra kanalı üzerinde kurulu olan “şehir yapıları”na ilişkin bölümde de “İşte, şehir mahallelerinin ve yapıların yerleştiği kanallar”¹⁴, son ifadesinde de *ribad* kelimesi değil *medine* kelimesi kullanılmıştır. *Şehr*'i kesen ve *şehr*'in başlangıcına uzanan ve “şehir” içerisinde üzerinde köprüler bulunan Macan kanalından bahsederken Makdisî de aynı ifadeyi *ribad* kullanır¹⁵. Hem İstahrî hem de Makdisî'ye göre mevcut dört kanaldan sadece biri, Razik kanalı *İçşehir*'le ilişkiliydi; bir tek bu kanal hakkında bilgi aktarırken her ikisi *medine* kelimesini kullanıyorlar.

Jukovski'ye göre İstahrî *İçşehir*'de bulunan kanalları kuzeyden güneye doğru sıralamaktadır¹⁶, Le Strange'ye göre, şehir ve çevresini saran kanallar batıdan doğuya doğru sıralanıyordu (Hurmuzferra kanalına ilişkin aktarılan bilgide, kanalın yönünün “Serahs yönünde, Serahs'tan gelen kanalın aktığı yerde” olduğu kaydedilmektedir). Daha geç dönemlere ait bu varsayım daha esaslı gibi duruyor. Hurmuzferra kanalının Harezmi yolu üzerinde, başka deyişle Merv'in kuzeybatısında bulunan yerleşim birimiyle aynı adı taşıması, Le Strange'nin yorumuna uygun olarak açıklanmalıdır¹⁷: Kanal suyunun bu bölgeye kadar uzaması mümkündür.

¹¹ Jukovski, *Razvalini Starogo Merva*, s. 23, prim. 1. Bu durumda V.A. Jukovski kendi yorumuyla beraber Makdisî'nin sözlerinin birebir tercümesini de aktarmaktadır. Ancak aynı sayfada düştüğü 3. notunda orta *ribad* kelimelerini (krş.: Makdisî, 311, prim. s) “şehrin ortasında” sözleriyle aktarmaktadır.

¹² X. yüzyıl coğrafyacıların çalışmalarındaki *medine*, *beled* ve *ribad* terimlerinin anlamı Makdisî'nin Hamedan'a ilişkin anlatımında daha açık şekilde yorumlanmaktadır: “İç şehir (*medine*), geniş anlamda şehrin ortasında yerleşmektedir ve (şu anda) dağılmış durumdadır; o (içşehir) dört taraftan banliyölerle (*ribad*) çevrilidir”.

Bunun aksine XII ve XIII yüzyıl coğrafyacıları, başka deyişle, “şehrin” genel anlamda İslam öncesi şehristandan farklı bir görünüme sahip olduğu dönemde, banliyöünün aksine şehir anlamında kullanıyorlar. krş.: İbn-i Cübeyyer (282-283) Şam hakkında şunları aktarmaktadır: “Banliyöler geniştir, şehrin kendisi ise küçük”, Samanî'de (Barthold, *Turkestan*, I. Bölüm, s. 63 – Gafar mahallesi hakkında) şehrin içerisinde ifadesi; krş.: Barthold, aynı yer, s. 66; Yakut'ta Şam hakkında (Onun surların karşı tarafında banliyöşü bulunuyor ve şehrin büyük bölümünü çevrelemektedir ve büyüklüğüne göre şehre beraberdir). Rub dediğimiz dörtte birden bahsetiyoruz. Bunun amacı İbn Faris'in “Mücmal Lügat” adlı kitabında şöyle açıklanmıştır: “Rub mahalledir. Orda kavimler binalar yaparsa Araplar buna rub diyorlar. Fakat acemlerde şehirde grup halinde evler yaptıklarında buna mahalle deniliyor. Çöl veya dağda yaşayanlara rub denilmektedir”.

¹³ Yorumundan da görüleceği gibi (Razvalini Starogo Merva, s. 116-117: “Onlar (kanallar) şehrin bilinen surlarıyla farklı yönlerdeydi ve birbirleriyle paralel değillerdi; çünkü bu durumda şehri beş bölgeye değil, dört bölgeye ayırdılar.”), V. A. Jukovski, İstahrî'nin sözlerini kanalların şehrin çeyrekleri arasında sınır oluşturdukları şeklinde algılıyor, oysa Arap coğrafyacılar bunu belirtmemektedirler. Kanımca, Arapça metin sadece tek bir şekilde yorumlanabilir: Dört kanaldan her birine şehrin bir çeyreği denk gelmekteydi ve şehrin bu bölgesi bulunduğu yerdeki kanalın suyunu kullanıyordu. Muhtemelen *rub* kelimesi burada “çeyrek” anlamında değil, belirli bir kanala bağlı bölge anlamında kullanılmıştır. Örneğin, Taberi'deki “*tubal sakadim*” ve “*tub xurkan*” ifadelerine benzer şekilde kullanılmıştır (Tabari II, 1953; 1957).

¹⁴ Jukovski, *Razvalini Starogo Merva*, s. 18 ve devamı; krş.: İstahrî, 259 ve devamı.

¹⁵ Jukovski, *Razvalini Starogo Merva*, s. 24; krş.: Makdisî, 331.

¹⁶ Jukovski, *Razvalini Starogo Merva*, s. 117.

¹⁷ Le Strange, *The Lands*, s. 399.

Böylece, İstahrî'nin dört kanalla sulanan alanı çevreleyen surlar hakkındaki bilgiler *içşehir*'in surlarıyla ilişkilendirmemekle beraber, şehri ve banliyöleri çevreleyen surlar bağlamında değerlendirilmelidir. Muhtemelen, Hâfız Ebrû da bir fersah kare alanı çevreleyen *rabad* hakkında bilgi aktarılan aynı surlardan bahsetmektedir¹⁸.

Gilyakin Çilburç surları Merv rabadının kalıntıları (şehir ve banliyölerini çevreleyen surlar anlamında) olarak sayılabilir; Jukovski'nin hesaplamalarına göre surların içerisindeki alan yaklaşık 40 verst kare (~42,6 kilometre kare)¹⁹ büyüklüğündeydi ki, bu da yaklaşık bir fersah kareye denk gelir.¹⁹ Jukovski, Gilyakin Çilburç surlarının, ar-Ray surları olduğunu varsaymaktadır ki, İstahrî'ye göre ar-Ray surları Merv şehrini tüm rustaklarıyla beraber çevreliyor²⁰. Ancak burada *rustak* kelimesinin kullanımı ar-Ray surlarının Merv'in banliyölerini çevrelememekte, ancak bununla beraber şehir çevresini içine almaktaydı. Muhtemelen, İstahrî döneminde sadece "izleri" görülen bu surlar, Yunan tarihçi Strabon'un aktardıklarından yola çıkarak, Antiochus Soter (280-261) döneminde Merv çevresinde yapılan ve çevre uzunluğu 1500 stadyum (~260 verst) olan surlarla özdeşleştirilebilir²¹. M.S. VII. yy. anonim Suriyeli tarihçi surların çevrelediği alanın 12 fersah olduğunu aktarmaktadır²². Büyük olasılıkla, Hafız Ebru döneminde, XV. yüzyılda "Eski Merv" adını taşıyan ve "Harezm kumlarının" sınırındaki "sur ve yapı izleri" bu surların kalıntıları olsa gerek²³.

Cami ve pazarların önce Razik kanalına, sonra ise Macan kanalına taşınması muhtemelen, eski, İslam öncesi Merv'in terk edilmesi ile ilişkilidir²⁴. Jukovski²⁵, Razik kanalını Gavur Kale ile Sultan Kale arasındaki kanalla

¹⁸ Jukovski, *Razvalini Starogo Merva*, s. 62. V. A. Jukovski bu durumda da (aynı yer, s. 64) rabad kelimesini "şehir içerisinde" kelimesi ile ifade etmektedir. Hafız-i Abru Merv rabadının inşaatını, X. yy. coğrafyacıları ise "iç şehrin" inşaatını Büyük İskender'le ilişkilendirmektedir (Aynı yer, s. 18). V. A. Jukovski'nin varsayımına rağmen (Aynı yer, s. 118), İstahrî ve Makdîsi "eski şehir" kelimesiyle Hafız-i Abru'nun "eski Merv"ini değil, söz konusu "iç şehir"den bahsetmektedirler.

¹⁹ Aynı yer, s. 115.

²⁰ Aynı yer, s. 19; krş.: İstahrî, 260. V.A. Jukovski "resatik" kelimesini "banliyöler" ve "şehir mahalleleri" şeklinde aktarmaktadır.

²¹ Jukovski, *Razvalini Starogo Merva*, s. 4; Karş.: Strabo, XI, 10, 2; Bu surların kalıntılarının araştırılmasına ilişkin bk. Ayrıca Vyazigin, *Stena Antioha Sotera*.

²² Jukovski, *Razvalini Starogo Merva*, s. 8; Nöldeck'in çevirisinde (Syrische Chronik, S. 39). Aynı anonim yazıyla ilgili bk.: Wright, *Kratkiy Oçerk*, s. 129. "12 fersah" ifadesini birebir olarak algılanmasını gerektirmiyor, çünkü aynı ifadeyi bölgenin diğer büyük şehirler için de kullanıldığını görmekteyiz ve bu olgu ifadede edebiyat geleneği veya yerel efsanelerin etkisi olduğu söylenebilir. İstahrî'nin (305) Bahara hakkında aktardıklarında, surlar arasındaki alanın uzunluğu ve genişliğinin 12 fersah olduğu belirtilir; Al Fakih (325) Semerkand'ın surlarının çevresinin 12 fersah olduğunu ifade eder; Yaqubi Balkh hakkında (Kitâb al-buldan), şehrin her sur kapısından karşı kapıya 12 fersah olduğunu kaydeder. Turkestan adlı eserimde (2. Bölüm, s. 116) Buhara hakkında yanlışlıkla "surların uzunluğu belirlenmiyor" denilmiştir (ikinci yarıda bu yanlışlık V.V. Barthold tarafından düzeltilmiştir, bk. Cilt 1, s. 164).

²³ Jukovski, *Razvalini Starogo Merva*, s. 67.

²⁴ (Bu, yeni yapılan arkeolojik kazılarla kanıtlanmaktadır). bk.: M. Masson, *Kratkaya Kronika*, s. 216; M. Masson, *K izuçeniyu Proşlogo Starogo Merva*, s. 14

²⁵ Jukovski, *Razvalini Starogo Merva*, s. 117.

özdeşleştirirken kuşkusuz ki haklıdır. Yakut'a göre²⁶, Razik kanalı, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sahabelerinden Bureyda Al Aslamî'nin türbesinin bulunduğu yerin önünden geçiyordu. Türbenin Sultan Kale'nin doğu bölümünün güneyinde bulunduğuna göre²⁷, Razik kanalı Gavur Kale'ye batı tarafından uzanabilirdi. Razik kanalı, İstahrî'ye göre, iç şehir ahalisinin havuzlarına su götürdüğü kanaldı, Makdisî'ye göre ise kanal banliyöler yönünden ve *Şehir Kapıları*'nın (içşehir kapıları) önünden geçiyor, şehre girdikten sonra az sayıdaki, fakat derin havuzlara dağılıyordu. Makdisî'nin aktardığı ifadelerden²⁸ kanalın şehre giriş yerinin *Şehir Kapıları*'ndan daha kuzeyde olduğu varsayımını pekiştirmektedir. Bildiğim kadarıyla, ne Gavur Kale, ne de Merv'in diğer kentleri için, bu bölgelere suyun hangi kaynaklardan ve hangi taraftan getirildiğine ilişkin bir çalışma yapılmamıştır. Jukovski'nin Gavur Kale'ye ilişkin araştırmasında aktardığı bilgilerde²⁹, kanalın Gavur Kale'nin ortasından geçtiğini ve batıdan doğuya uzandığını, bununla beraber kanalın kente bir yerden değil iki yerden girişinin muhtemel olduğu belirtilmiştir³⁰; en azından Jukovski'nin tahmin ettiği gibi "şehir kapıları" batı surlarının güneyinde bulunuyordu. Su *içşehir*'in tüm mahallelerine ulaştırılmıştı; hatta yüksek konumuna rağmen yeraltı kanalla kaleye dahi su sağlanıyordu. Tarihçi Madainî'nin³¹ anlatımlarından, 126 yılının Şevvâl ayında / Temmuz-Ağustos 744 yılında Merv kalesinde tutulan Yemenlilerin lideri el-Kirmani yeraltı kanalla kaçmayı başarmıştır. Kaçıştan önce el-Kirmani'nin taraftarlarından biri "yeraltı kanalın kaleye uzandığı başlangıç noktasındaki girişi genişletir. Kaçış zamanı el-Kirmani'nin taraftarları (el-Kirmani'nin ayakları prangalanmıştı) kolundan tutarak kaçırmışlar; el-Kirmani'nin bedenini saran yılan ona zarar vermemiş; dar yerlerde el-Kirmani'yi sürükleyerek götürmüşler ve bunun sonucu onun omuz ve böğürlerinde derisi soyulmuş. Gavur Kale kalesinin ayrıntılı araştırmaları bu kanalın yönünü belirlemeye önemli ölçüde katkı sağlayabilirdi.

Arap istilası zamanı *İçşehir* henüz terkedilmemişti; İstahrî'ye göre ilk camii "şehrin içerisinde", hatta Makdisî'ye göre "şehrin ortasında" inşa edildi. Sonraları bu camii Benu-Mahan adını aldı³². Aynı soy veya kabilenin

²⁶ Aynı yer, s. 44.

²⁷ Aynı yer, s. 133 ve 134.

²⁸ Aynı yer, s. 24; krş.: Makdisî, 331.

²⁹ Gavur Kale kentinde, "Oldukça geniş düzlük bir arazi doğu surlarından batıya doğru uzanır ve bu şekliyle geniş yol veya büyük bir sokak oluşturuyor." (Jukovski, *Razvalını Starogo Merva*, s. 113).

³⁰ V.A. Jukovski (aynı yer), sur üzerinden "iki yerde surun yakınlardan geçen kanaldan şehrin içerisine uzanan iki akaçlama" olduğunu kaydetmektedir. Muhtemelen, tepelerin yönüne göre bu akaçlamaların daha geç döneme ait olup olmadığını belirlemek mümkündür.

³¹ Tabari, II, 1860 ve devamı.

³² İstahrî'de (259) (Jukovski, *Razvalını Starogo Merva*, s. 18). (Bu caminin kalıntıları bulundu. bk.: M. Masson, *Kratkaya Kronika*, s. 217)

adı, Asadi Al-Horasani kanalıyla sulanan doğu bölgesindeki mahallenin adıydı; bu kanal üzerinde “Merv Marzban”ın ikametgâhı bulunuyordu³³. Bölge, büyük olasılıkla Gavur Kale’nin doğu surlarında yerleşen Sincan kapısı yakınlarındaydı³⁴. Gavur Kale’nin güney surlarında kapı olmadığından³⁵, Sincan kapısı Merverrud ve Balkh yoluna çıkmalıydı, başka deyişle, Taberî’nin söz ettiği *Merverrud kapısı*³⁶, *rabad*’ın değil de, *İçşehir*’in surlarında bulunuyorduyorsa, Sincan kapıları ile özdeşleştirilmelidir. Merverrud kapıları yakınlarında “Beş köprü”³⁷ adı verilen yer bulunuyordu, bu ise önemli sulamanın olduğunu kanıtlamaktadır.

Şehrin çevresinde bulunan ve İslam öncesi dönemlere uzanan bir diğer yer, muhtemelen, kuzey bölgesindeydi. V.G. Tiesenhausen³⁸Jukovski’nin eserine yazdığı eleştirisinde Hamza el-İsfahânî’nin³⁹ “Efrasiyab tarafından Merv’in dış surlarının çevrelediği ve kale ile Nik kapıları arasındaki alanda yaptırılan yapıya” ilişkin sözlerine dikkat çekmektedir. Arap coğrafya literatüründe *Nik kapıları*’nın (Nik, telafuzu kuşkuludur) adı geçmez, ancak Hamza’nın yanı sıra Taberî’de de hâkimiyetin Emevilerden Abbasilere geçmesine neden olan olaylar anlatılırken bu kapıdan bahsedilmektedir. 746 yılının Mart ayı sonlarında (Cemadil Tani 128) Merv’in kuzey ve kuzeybatı bölgelerinde Merv Valisi Nasır ibni Seyyar’ın askerleri ile önderliğini Hâris bin Süreyç’in yaptığı isyankârlar arasında çatışmalar meydana geldi. Bu savaşın konu olduğu anlatımlardan, Buhara yoluna giden kapıların, Jukovski ve Le Strange’nin tahmin ettikleri doğu surlarında olmadığı, kale yakınlarında kuzey surlarında olduğu⁴⁰,Jukovski’nin sözlerine göre, surların görünümünün kapıların bulunduğu yere işaret ettiği “kalenin sağında” kalan bölümde olduğu ortaya çıkmaktadır⁴¹. Sonraları bu kapının yakınlarında Memun’un sarayı bulunuyordu⁴². Nik kapıları, muhtemelen, Merv’in

³³ Bu son olgu şu varsayımı ortaya çıkarmaktadır: Bu, temsilcilerinin Banu Mahanoğulları adını taşıdıkları ünlü Merv soyu Mahuye mi? (İbn-i Hurdazbih, metin, 39). Arap kabileleri arasında Mahanoğulları kabilesinin adı geçmez; Mahan kelimesi Fars kökenli coğrafi ad (Kirman’daki şehir) ve özel isim (krş.: Taberî’nin eseri, s.v. mahan; ayrıca İstahrî’de, 147 Behramoğlu Mahan). Makdisî’de Merv mahallesinin adı (331) Mir Mahan şeklindedir.

³⁴ krş.: Doğu surlarında söz konusu yere ilişkin V.A. Jukovski’nin aktardıkları (*Razvalini Starogo Merva*, s. 113): “İçerisinde oldukça derin bir çöküntü, onun içeri ve dışarıya en geniş olduğu bölümü buradadır, tuğla kalıntılarının bulunması, burada surların iki tarafında uzanan bir yapının olduğunu muhtemel kılmaktadır”

³⁵ (Eski Merv’in kentleri üzerine araştırma yapan arkeoloji uzmanlarına göre, Gavur Kale’nin güney surlarında kapılar vardı. Onlar bu kapıları Balin kapısıyla özdeşleştirilmiştir. Bk.: Pugaçenkova, *Puti Razvitiya*, s. 191, Merv planı XI-XII Y.y.)

³⁶ Tabari, II, 1863.

³⁷ Aynı yer, El Kanatir el-Hums

³⁸ Zvorao, Cilt XI, s. 332 (El-menuç yerine yanlışlıkla El-munerç).

³⁹ Hamza el-İsfahânî, metin, 34; çeviri 24.

⁴⁰ Muhtemelen bu sözleri sadece bu şekilde anlamak gerekir (Tabari, II, 1923): Bab der metikan vehuve hel Kuhenduz, Eseri yayımlayan De Gue, haklı olarak İstahrî’nin eserini yayınlarken bu kapıları “der muşkan” şeklinde yorumlamış, fakat bu kelimeyi “der sengan” kelimesiyle değiştirme girişimi hiç de başarılı olmamıştır. Yakut’un eserinde (Mucam, III, 160) kuşkusuz ki, söz konusu kapılar bu kapılar değil, “Sencan” kapılarıdır.

⁴¹ Jukovski, *Razvalini Starogo Merva*, s. 113.

⁴² Aynı yer, s. 23 (Makdisî’de, 312).

kuzeybatı tarafında, Balın kapısı ile kale arasındaydı; bu sonuca tarihinin olayları anlatımındaki sıralamadan varmak mümkündür⁴³. Haris, Merv yerlilerinden birinin surlardaki zaafı gösterince, bu noktadan, Balın kapıları⁴⁴ tarafından şehre girer, Nik kapılarına gelir, bu kapılardan çıkarak Selm ibni Ahvaz'ın (Nasır'ın komutanlarından biri) kampına gece baskını düzenler. Sabah olunca Selm Nik kapılarına gelerek askerlerine kamp kurmalarını söyler. Haris'le yapılan savaşta rakibini yener (büyük olasılıkla şehre kaçan düşmanlarını takip etmez), Razik kanalında bulunan Nasır'ın yanına gelerek Nonun ısrarı üzerine şehre yeniden saldırı düzenlenir, Selm, kale yakınlarında bulunan kapılardan şehre girer, Nik kapılarına gelir, kapıları açar ve surlardaki zaafı Haris'e gösteren Merv sakinini öldürtür.

Muhtemelen, sonraları hem doğu hem de kuzey bölgeleri önemini kaybetmiş ve batı bölgesi önem kazanmıştır. Makdisi'nin, şehrin rabad tarafından geçen Razik kanalı ve rabadın ortasındaki camiye ilişkin aktardıkları, şehrin banliyösü (rabad) olarak o dönemlerde batı bölgesinin anlaşıldığı görülmektedir. Makdisi'ye göre⁴⁵ bu bölgede Ebu Müslim tarafından inşa edilen caminin yanı sıra, "Müslümanların sayısının arttığı dönemde" inşa edilen, Ebu Müslim döneminde terk edilen, Memun döneminde (Merv'de 808-817 yılları arasında) yeniden onarılan ve Şafilere verilen, XII. yüzyılda ise tekrar harabeler içerisinde kalan daha eski cami bulunuyordu⁴⁶. İstahrî "eski cami"yi Razik kanalı üzerindeki "şehir kapıları"nın yakınlarına, Ebu Müslim döneminde şehir pazarlarının da olduğu yerde yerleştirmektedir, oysa Benu Mahan camisi *İçşehir'* de bir yerdedi. Bu ifadelerden, eski caminin "şehir" dışında, "şehir kapıları"nın yakınlarında ve batı surlarının yakınlarından geçen kanal kıyısında aramak gerektiğini açıkça ortaya koymaktadır. Pazar yerine gelince, pazarın muhtemelen şehir sınırında bulunduğunu söylemek mümkündür, bu sonuca Makdisi'nin aktardıklarından varabiliriz: "şehrin" ortasında bulunan cami eskiden Mescid-î Cuma olmuş; "şehir giriş kapıları" yakınlarında evler ve küçük pazar; şehir dışında (banliyöde) bulunan iki Cuma camisinden biri "şehir kapıları" yakınlarındadır. Söz konusu "şehir kapıları", kuşkusuz ki, yukarıda bahsedilen "şehir giriş kapıları" ile aynıdır. Şehirden bahsederken kapıların banliyöye giriş (şehirden çıkış), banliyöden bahsederken de şehre giden kapılar olarak anılması doğaldır. Ancak bunun şehir ve şehir çevresinin aynı yer olduğu söylene-
mez.

⁴³ Tabari, II, 1921-1923.

⁴⁴ (Balın kapısına ilişkin bk. S. 178, prim. 35)

⁴⁵ krş.: Makdisi, 311.

⁴⁶ İstahrî'nin sözleri (259).

Taberi'nin M.S. 746 ve 747 yıllarında yaşanan olayları anlatımlarında da defalarca Razik kanalı geçer; pazarın yakınlarında kanalın üzerinde bir köprü vardı⁴⁷. Razik üzerindeki Mescid-i Cuma, muhtemelen, Nasır'ın kaçması sonrası Yemenlilerin lideri el-Kirmani Araplara hitap ettiği camidir⁴⁸. Ebu Müslim yeni Mescid-i Cuma'yı İstahrî'ye göre Macan kanalında, Makdisi'ye göre banliyönün ortasında inşa ettirdi; aynı bölgeye pazarlar taşınmış; Mescid-i Cuma "sarraflar" sırasındaydı. İki tarihçinin anlatımlarının karşılaştırılması şu sonuca götürmektedir: Makdisi'ye göre "şehri" (geniş anlamda) boydan boya geçen Macan kanalı banliyönün ortasından geçmekteydi. XII. yy. tarihçilerinin anlatımlarından Mescid-i Cuma'nın X. yy. olduğu yerde kaldığı olasılığını yükseltmektedir. Samani'nin sözlerine göre 1153 yılında Oğuzlar tarafından Merv işgali sırasında öldürülen fıkıhçı Ebu Bekr ibn Abdurrahman Andagani "sarraflar" sırası yakınlarında bulunan Mescid-i Cuma'da Farsça fıkıh hutbesi okuyordu⁴⁹. İbn Havkal, 580/1184 yılında yazdığı eserinde, Merv ihtiyarlarından şehirde Ebu Müslim'in inşa ettirdiği Mescid-i Cuma'dan başkasının olmadığını belirttiklerini aktarır⁵⁰. XII yüzyılın sonlarında, 1193⁵¹ ila 1199⁵² yılları arasında Harezmsah Tekeş'in veziri Nizam al-Mulk, Masud ibn Ali, Hanefi camisinden (eski) daha yüksek yeni Şafi camisi inşa ettirir, ancak bu cami daha sonra isyancılar tarafından yakılmıştı⁵³.

Yakut, XIII. yy. başlarında Mescid-i Cuma'nın Sultan-kale şehrinin ortasında olduğunu aktarır: Günümüze kadar gelen Sultan Sencer Türbesinin Mescid-i Cuma'ya açılan "işlemeli penceresi" vardı; Hanefi camisi ile aynı sırada, muhtemelen, yangından sonra inşa edilen Şafi camisi yer alıyordu⁵⁴. Yakut ve Makdisi'nin ("banliyönün ortasında"), Makdisi ve XII. yy. tarihçilerinin anlattıklarını karşılaştırsak, Yakut'un sözlerinden sadece onun dönemindeki Mescid-i Cuma'nın değil, aynı zamanda Ebu Müslim'in inşa ettirdiği caminin de yeri belirlenir. Bu konuda bilginin olmamasına rağmen, tıpkı, günümüze kadar gelen Şiraz'daki Hamra camisinin Safevi dönemine, İsfahan'daki eski caminin Arap istilası dönemlerine ait izler taşımadığı gibi⁵⁵, VIII-XIII yy. arasında birkaç kez yeniden onarılması nedeniyle caminin

⁴⁷ Tabari, II, 1928: nehrin kenarında; altta (8. satır) pazar adı geçer.

⁴⁸ Aynı yer, 1930.

⁴⁹ Samani, Asya Müzesi Elyazmaları, I. 31a: Ebubekir b. Abdurrehim Endagani fıkıhye Fazıl; krş.: Jukovski, *Razvalini Starogo Merva*, s. 23, ek 2.

⁵⁰ İbn Havkal, 314; krş.: Jukovski, *Razvalini Starogo Merva*, s. 115, ek 1.

⁵¹ Merv'in Tekeş tarafından fethi; krş.: Jukovski, *Razvalini Starogo Merva*, s. 31 ve benim eserim *Turkestan*, bölüm 2, s. 371 (Bu eserde, Cilt I, s. 410).

⁵² Vezirin ölüm yıldönümü; krş.: Jukovski, *Razvalini Starogo Merva*, s. 33.

⁵³ Aynı yer.

⁵⁴ Jukovski, *Razvalini Starogo Merva*, s. 34; Yakut, *Mucam*, IV, 509.

⁵⁵ krş.: benim eserim, *İstorko-geograficeskiy obzor İrana*, s. 106 ve 115.

iç ve dış yapısının Yakut döneminde Ebu Müslim dönemine ait izleri kaybettiği muhtemeldir. Şafi camisi, muhtemelen, XII yy. sonlarında yeni bir yerde, Hanefi camisi yakınlarında inşa edilmiş ve Memun döneminde Şafi'lerin hizmetine sunulan "eski cami" ile ilişkili değildir.

Ebu Müslim'in inşa ettirdiği Mescid-i Cuma Sultan-kale kentinin ortasında bulunuyordusa, Macan kanalının da oradan geçmesi gerekirdi; kanalların bu bölgedeki genel yönleri, kanalın kentin güneyden kuzeye giden yönde olduğunu gösterir. Bu Hafiz-i Ebru'nun aktardıkları ile uyumluluk göstermektedir. Nitekim onun aktardıklarından suyun kente "Alemdar kapıları" tarafından geldiği, Büreyda'nın mezarının yakınlarından, kentin ortasından geçtiği ve Kuşmeyhen kapılarından, başka deyişle kuzey kapılarından çıktığı belirtilir⁵⁶. Şehrin ortasından Macan kanalının geçtiğini doğrulayan bir diğer kaynak, El-Cüveyni'nin Merv'de bulunan "Macan başındaki kapılara"⁵⁷ ilişkin aktardığı bilgiler ve Tartusi'nin sözünü ettiği "Macan ucundaki kapılardır"⁵⁸. Bu durumda "Macan başındaki kapılar" "Alemdar kapıları" ile "Macan ucundaki kapılar" ise Kuşmeyhen kapılarıyla özdeşleştirilmelidir ki, bu da hem El-Cüveyni'nin, hem Tartusi'nin sözleriyle doğrulanmaktadır. El-Cüveyni "Macan başındaki kapılar" a Mahiabad Bahçelerini yerleştirmektedir; Samani ve Yakut'a göre⁵⁹, bu bölgenin yukarı, başka deyişle güney kısmında ve Sultan-kale kentinin güneydoğusunda bulunan büyük bir mahallenin adıdır. Tartusi'nin destanında, aşağıda da göreceğimiz üzere, *Macan ucundaki kapılar*'ın yanı sıra *Alemdar kapıları* (güney), *Firuzi kapıları* (batı) ve *Şehristan kapıları*'ndan (doğu) bahsedilir ki, buradan *Macan ucundaki kapılar*'ın kuzey surlarında bulunduğu anlaşılmaktadır. Yakut⁶⁰ Macan'dan bahsederken, kanalın eskiden Merv kentinden geçtiğini belirtir ve bu arada *medine* kelimesini değil *beled* kelimesini kullanır, fakat muhtemelen ifadeyi X. yy.'daki *İçşehir* anlamında değil, Moğol istilasından sonrası kendisinin gördüğü şehir anlamında kullanıyor. Yakut'un Macan hakkında bilgileri sadece kaynaklardan edinmediğini, kendisinin de kanalı gördüğü, Merv'de bulunduğu esnada Macan hakkındaki şiiiri ile kanıtlanmaktadır⁶¹.

⁵⁶ Jukovski, *Razvalini Starogo Merva*, ss. 66-67.

⁵⁷ Aynı yer, s. 49; ancak burada yanlış çeviri aktarılmıştır: "Macan kanalına çıkan kapılar". Schefer, Cüveyni'nin metinlerini yayınlarken (*Chrestomathie persane*, t. II, r. 154) "serrecan kapısı" ifadesini kullanmaktadır; aynı biçimi üç Petersburg elyazmalarından birinde de görmekteyiz (Kütüphane elyazmaları IV, 2, 34, l. 53a); diğer ikisinde ise (Kütüphane elyazmaları, Hanikov 71 ve Üniversite elyazmaları No: 172) "Macan başındaki kapı" ifadesini kullanıyorlar ki, bu kanımca daha doğru bir yaklaşımdır.

⁵⁸ Jukovski, *Razvalini Starogo Merva*, s. 162, ek. Tartusi'nin elyazmasında (Asya Müzesi, 280ae) Jukovski'nin sözlerine istinat edersek biz sadece "Mahanın aşağı kapısı" değil aynı zamanda "Macanın aşağı kapısı" biçimini de görmekteyiz (ll. 186b, 188a, 190b vb.)

⁵⁹ Jukovski, *Razvalini Starogo Merva*, s. 42. Yakut, *Mucam*, IV, 407. "Doğu surlarından ayrılan" (Yakut'ta birebir: "... şehir surlarının doğu tarafından ayrılan") ifadesini, muhtemelen, mahallenin doğu surlarının ardında bulunduğu anlamında değil, mahallenin güneyde doğu surlarının devamı olduğu anlamında anlamak gerekir.

⁶⁰ *Mucam*, IV, 378 ve 395; krş.: Jukovski, *Razvalini Starogo Merva*, ss. 42-43.

⁶¹ Yakut, *Mucam*, IV, 378 ve devamı.

“Eskiden kentten geçiyordu” ifadesi, Yakut’un, Merv şehrinin Moğol istilası sonrası yok olduğu varsayımı ile açıklanabilir.

Macan kıyısı boyunca uzanan bölge Ebu Müslim’den önce de şehir için büyük önem taşıyordu; burada Horasan valisi Nasır ibn Seyyar’ın ikametgâhı bulunuyordu⁶². Mescid-i Cuma yakınlarında, Sultan Sencer Türbesinden çok önceleri İstahrî’nin⁶³ de sözünü ettiği pişmiş tuğladan inşa edilen genişliği 55 dirsek olan başka bir kubbeli yapı vardı, Mescid-i Cuma veya medrese ile ilişkili bir diğer kubbeli yapıda⁶⁴ 1072 yılında Alp Arslan’ın mezarı bulunuyor. Fars mühendisin haritasına göre, XIX. yy. ilk yarısında Sultan-kale kentinde, Sultan Sencer Türbesinin kuzeyinde medrese olduğu sanılan yapının kalıntıları görülmekteydi; V. A. Jukovski saha çalışmaları (1890) sırasında söz konusu yerde “toprakla örtülü tuğla yığını” olduğunu kaydediyordu.⁶⁵ V. A. Jukovski’nin sözlerine göre, türbe çevresinde bir zamanlar yüksek yapıların bulunmaktaydı⁶⁶.

İstahrî, IX. yüzyılın ikinci yarısında Hakan’ın bulunduğu yeri ve pazar yerlerini (Mescid-i Cuma’dan bahsedilmemektedir) daha batıya, Hurmuzferra kanalına taşıma denemesinden söz eder. Ancak bu planı tasarlayan Hüseyin ibn Tahir’in Merv’de hâkimiyetinin çok kısa süreli olması bu planın başarısızlığına neden oldu.⁶⁷ X. yüzyılda Hurmuzferra kanalında Ras-aş Şabay (Şabay’ın baş tarafı) mahallesi, biraz doğuda Hurmuzferra ile Macan kanalları arasındaki bölgede Ras al-Meydan (Meydan’ın baş tarafı) mahallesi bulunuyordu ve bu mahallede Ebu Cahma’nın dörtgen biçimli duvarlarının⁶⁸ ardında “bayram namazı yeri”, Müslümanların iki büyük bayramları zamanı namaz kılındığı yer.

Taberi’nin Merv çevresinde meydana gelen Ebu Müslim harekâtı ve diğer olayları konu alan hikâyelerinde şehrin hâkimiyeti uğruna mücadelenin genelde batı banliyölerde sürdüğü ifade edilir. Bu kaynaklardan şehrin topografisine ilişkin bilgiler elde etmemiş doğal bir durumdur. Ancak bu kaynakların kullanımı bazı zorlukları da beraberinde getirmektedir, nitekim tarihçiler coğrafi terminolojiyi, medine kelimesi dâhil çoğu zaman coğrafya literatüründe kullanılan anlamlardan farklı anlamlarda değerlendirilmektedirler. Tarihçilerle coğrafyacılar arasındaki bu uyumsuzluk bazen haraç ve

⁶² Tabari, II, 1921.

⁶³ Jukovski, *Razvalini Starogo Merva*, ss. 18-19.

⁶⁴ Aynı yer, s. 27, ek 4.

⁶⁵ Aynı yer, s. 135.

⁶⁶ Aynı yer, s. 134.

⁶⁷ Bu konuda bz. benim eserim *Turkestan*, bölüm II, s. 226; (Bu eserde, Cilt I, s. 278).

⁶⁸ V.A. Jukovski’nin çevirisinde (*Razvalini Starogo Merva*, s. 18) “alan”.

cizye⁶⁹, fey ve ganimet⁷⁰ vb. gibi devlet düzeni ile ilgili terminolojiye de yansımaktadır.

Vali Nasır ile el-Kirmani, Haris ile Ebu Müslim arasındaki mücadeleyi anlatan hikâyelerin yanı sıra VII. yy. ait bir olaya ilişkin hikâyeye de kaynak olarak kullanılabilir⁷¹. 77/696-97 yıllarında Merv isyancıbaşı Bukeyr ibn Vişah'ın eline geçer; vali Umeya ibn Abdullah bu konuda Maveraünnehir çıkarması sırasında bilgi alır ve Horasan'a döner; Kuşmeyhen'den Merv'e giden yolda Umeya Bukeyr'i mağlup eder, Bukeyr Merv surlarına (sur) çekilmek zorunda kalır ve "eski pazarın" yakınlarında kamp kurar. Umeya Kuşmeyhen'den güneye değil, güneybatıya ilerler, çünkü onun kamp yeri Kuşmeyhen'den sonra Merv'den Horezm'e giden yolun dört fersah uzaklığındaki Paşan köyünde kurulur (İstahrî'ye göre)⁷². Yeni savaşın yeri "Yezid Meydanı" olur; Bukeyr geri çekilirken köprü yakınlarında yaralanır ve askerleri tarafından şehire (medine) götürülür. "Şehir" kuşatması barış anlaşması ile sonuçlanır; Sincan kapılarında Umeyra isyancıların af emrini hazırlar ve bundan sonra (muhtemelen bu kapılardan) şehre girer.

Sur (*sur, duvar*) terimi coğrafya literatüründe kültür bölgesini (şehir ve banliyöleri) göçebelerin saldırılarına karşı koruyan uzun surlar anlamında kullanılmaktadır⁷³. Burada ise bu kelimeyi ar-Ray surları anlamında değil, Merv'in rabadı olarak değerlendirmemiz gerekir. "Eski pazarın" adının geçmesi, Bukeyr'in yaralandığı köprünün Razik kanalı üzerindeki köprü olduğunu ve savaşın batı banliyölerden birinde meydana geldiğini gösterir. Muhtemelen, İstahrî'nin bahsettiği "Meydanın baş tarafı" mahallesi adını "Yezid Meydanı"ndan almıştır. 746 olaylarının anlatıldığı hikâyede "Yezid Meydanının Kapıları"nın geçmesi⁷⁴ (burada el-Kirmani ve Nasır'ın askerleri arasında savaş meydana gelmiştir) "Yezid Meydanı"nın şehir dışında (geniş anlamda) olduğu varsayımını pekiştirmektedir.

Haris ve Ebu Müslim'in mücadelesine ilişkin hikâyede sur ve şehir terimleri görülmektedir. Ancak adı geçen yerler karşılaştırıldığında bu terimlerin özel bir anlamda kullanılmadıkları belirlenmektedir. Bazı yerlerde "sur" şeklinde geçen kelimeyi içşehirin surları olarak değerlendirmek gerekir; öyle ki Haris ve onun silah arkadaşları "sur"lardaki boşluklardan yararlanarak Balın kapıları tarafından "şehir"e girerler⁷⁵. Diğer taraftan, el-

⁶⁹ Wellhausen, *Das Arabische Reich*, S. 299, Tabari, II, 1507 ve devamına istinaden, özellikle krş. 1507.

⁷⁰ M. Hartmann, *Zur Wirtschaftsgeschichte*, Sp. 423.

⁷¹ Tabari, II, 1022-1028.

⁷² İstahrî, 284; krş.: Jukovski, *Razvalini Starogo Merva*, s. 21. "Paşan" kelimesinin telafuzu Arapçadaki *b* ve *f* seslerinin değişimine işaret eder; krş.: *Razvalini Starogo Merva*, ss.36 ve 46. 'Paşan Kuurtli-depe kentiyle özdeşleştirilir. bk.: M. Masson, *Kratkaya Kronika*, s. 231'.

⁷³ İstahrî, 310-313; İbn Hordadbeh, metin 25.

⁷⁴ Tabari, II, 1925.

⁷⁵ Aynı yer, 1921.

Kirmani ile savaşta yenilgiye uğratılan Haris silah arkadaşlarının isteği üzerine atından indiğinde (yaya kalınca düşmanları tarafından yakalanarak öldürülür) “Merv’in surları ve şehir (medine) arasındaydı”⁷⁶, burada da görüleceği üzere sur terimi *İçşehir*’in surları anlamında değil, geniş anlamda (rabad) şehrin surları anlamındadır.

Böyle bir tutarsızlık nedeniyle 746 ve 747 olayları hakkındaki hikâyelerle adı geçen topografi adlardan hangilerinin *İçşehir*’e, hangilerinin banliyölere ait olduğunu belirlemek zordur. Ebu Müslim 747 yılında Merv’e batı tarafından saldırdı; Emevi hâkimiyetine karşı çıkan ve Ebu Müslim’e katılan köyler, Merv’in batısı ve kuzeybatısında⁷⁷, kısmen de güneyinde⁷⁸ yerleşmekteydiler. Ebu Müslim her iki taraftan da saldırılar düzenliyor, kendisi batıdan saldırı düzenlerken, Nasır’ın Merverud’dan Balkh’a çekilme yolunu kesmek üzere güneye Mugarab nehri kıyısındaki Gireng köyünde (bazı bilgilere göre Merv’in altı fersah, bazı kaynaklara göre ise 10 fersah uzaklıkta bulunuyordu⁷⁹) güç toplayacak şekilde yandaşlarından birini gönderir⁸⁰. Ebu Müslim’in karargâhı şehrin batı ve kuzeybatı bölgesinden geçen Harekan kanalı üzerindeki bölgedeydi. Bu kanal⁸¹ üzerinde *Sikadinc köyü*⁸² ve biraz ileride, kuzeye doğru *Alin köyü*⁸³ bulunuyordu. Muhtemelen bu köy Tabari’de Balin adıyla geçmektedir⁸⁴ ve bilindiği üzere *İçşehir*’in kapılarından birinin adı da Balin’di; muhtemelen bu kapı, adını köyden almaktadır ve bu durumda Gavur-kale kentinin batı surlarının kuzey bölümünde yerleşmelidir⁸⁵. Ebu Müslim’in son karargâh yeri olan *Mahan* veya *Mahuvan köyü* Merv’in üç fersah uzaklığındaydı ve muhtemelen aynı yöndeydi. Fakat Harekan üzerinde değildi⁸⁶.

⁷⁶ Aynı yer, 1934.

⁷⁷ kş. Tabari’de Humzuferra köyü (II, 1955).

⁷⁸ Rub el Sakadum köyleri arasında Gireng yakınlarında bulunan Çopan köyünün de adı geçer, (Tabari, II, 1957) (Jukovski, *Razvalini Starogo Merva*, s. 40).

⁷⁹ Jukovski, *Razvalini Starogo Merva*, ss. 21, 25 ve 39 ‘Muhtemelen 10 fersah rakamını doğru kabul etmek gerekir’. Bk. Bulgakov, *İz arabşkih istočnikov o Merve*, s. 221; Gireng harabelerine ilişkin bk. Adikov, *Doroga iz Merva na Merverud*, ss. 54-56.

⁸⁰ Tabari, II, 1956.

⁸¹ Aynı yer, 1953.

⁸² Varyasyonlarına ilişkin bk.: Tabari, II, 1952, ek E ve Jukovski, *Razvalini Starogo Merva*, s. 45. Samani’nin yazısını kabul ettik, çünkü Merv’in yerlisi olarak o Merv köylerinin adlarına ilişkin daha fazla bilgiye sahipti. J. Wellhausen (Das Arabische Reich, S. 325) de Seyikadanc şeklini kabul etti.

⁸³ Jukovski, *Razvalini Starogo Merva*, s. 35; Tabari, II, 1969.

⁸⁴ Her iki adın özdeşleştiğine ilişkin Wellhausen’in (Das Arabische Reich, S. 329) Tabari’nin (II, 1952) sözlerine dayanarak ileri sürdüğü ve Balin köyünün Lin olarak da adlandırıldığı varsayımlarını karşılaştırın.

⁸⁵ ‘M. E. Masson Balin kapılarını Gavur Kale’nin güney kapılarına yerleştirmektedir (bk. s. 178, ek 35)’

⁸⁶ Ebu Müslim geçici olarak Mahuvan’dan Alin’e geri çekilir, çünkü Nasır Mahuvan’a giden su kaynaklarının önünü kesebilirdi. Oysa Alin’de böyle bir tehlike yoktu ve bunun nedeni, muhtemelen, Sikadenc’in elinde tutmasıydı (Tabari, II, 1969). Tartusi’nin destanında (Asya Müzesi Elyazmaları, 280 ae, I. 28a) Ebu Müslim akşam saatlerinde Mahan’da ertesi sabah Pazar yerinin kurulacağı Gireng’e giden insanlarla görüşür; onlar tüm geceyi yolda geçirir ve köprübaşına gelirler.

Kaynaklar Ebu Müslim'in şehre hangi kapılardan girdiğini belirtmez. Ebu Müslim'in Mahan'dan Merv'e gönderdiği öncü grup, Nasır ve öldürülen el-Kirmani'nin oğlu ile savaş sırasında Buhara'nın yerli hâkimi (hakanı) anlamına gelen Buhar-Hudat kalesine⁸⁷ yerleşir; muhtemelen bu kale Nasır'ın elindeydi; çünkü 745 yılında Nasır, Emevi hâkimiyeti ile barış sağlayan ve Türklerin ülkesinden dönen Haris'i bu kaleye yerleştirir⁸⁸. Büyük olasılıkla "Buhar-Hudat Kalesi", X. yüzyılda Buhara'nın Arap Emiri Halit ibn Ahmet'in (IX. yy.) varislerinin kalelerinin bulunduğu yerdeydi⁸⁹, başka deyişle *Razik* kanalı üzerindedir.

746 yılı olaylarının anlatıldığı hikâyede, bir süre el-Kirmani'nin karargâh kurduğu ve Merv şehrinden (Medine) bir fersah uzaklıktaki "Masercesan kapılarından" bahsedilir⁹⁰. Muhtemelen, "kapı" ifadesi burada büyük bir yapının kapısı anlamında kullanılmıştır, aynı şekilde başka bir bölümde Haris'in "Nasır'ın Macan'daki kapıları önünde" konuşmasından bahsedilmektedir⁹¹, başka deyişle valinin ikametgâhının kapıları önünde. Yayımlayıcı, Masercesan'ın Hristiyan tapınağı, Aziz Sergi (Suryece Sargis) olduğunu varsaymaktadır. Masercesan, Hristiyan dininin en önemli kutsal tapınaklarından biri olarak Ebu Nuvas'ın şiirlerinde geçer⁹²; şayet burada piskoposlar ve daha sonraları Merv metropolitlerinin (katolikosları) ikametgâhlarıydı ise, bu Hristiyan tapınağının konumunu 651 yılında öldürülen Sasani kralı Yazdigird'in Hristiyanlar tarafından gömülmesine ilişkin hikâyeden yola çıkarak biraz daha netleştirebiliriz. Varsayımlardan birine göre Merv Piskoposu, öldürülen kralın naaşını "Macan kıyısının aşağı bölgesi" Pa-i Baban⁹³ bölgesine taşınmasını sağlar, oradaki türbeye (Akt) yerleştirir ve türbenin kapılarını kapatır. Diğer varsayım göre, "Merv'deki Metropolitler bahçesinin" iç kısmında kralın gömülmesi için türbe yapılmış⁹⁴; Metropolit İlia'nın önderliğinde Hristiyanlar kralın naaşını omuzlarında türbeye getirir ve türbenin kapılarını kapatırlar⁹⁵. "Macan kıyısının aşağı bölgesi" ifadesi, piskoposların ikametgâhlarının olduğu Pa-i Baban'ın, Sultan-kale'nin kuzeyinde bulunduğu olası kılımdır. Pa-i Baban ayrıca Samani ve Yakut'un

⁸⁷ Tabari, II, 1987 ve 1992.

⁸⁸ Aynı yer, 1888.

⁸⁹ İstahri, 260; krş.: Jukovski, *Razvalini Starogo Merva*, s.19, Mevcut kaynaklardan Halit'in Muhammet ibn Tahir'le (862-873) aynı dönemde yaşadıkları bilinmektedir. Muhammet ve Halit'in isimlerinin yazılı Buhara madeni paralarından örnekler St. Petersburg üniversitesi koleksiyonunda bulunmaktadır.

⁹⁰ Tabari, II, 1925.

⁹¹ Aynı yer, 1921.

⁹² Yakut, *Mucam*, II, 684; krş. Bu tapınağın kapılarının Hacjac döneminde Vasife götürüldüğüne ilişkin Balazuri'nin (190) aktardıkları.

⁹³ Tabari, I, 2881.

⁹⁴ Aynı yer, 2883.

⁹⁵ Merkezi Asya'da Nasturi piskoposlarının en ünlü temsilcilerinden; onun hakkında bk.: Write, *Kratkiy oçerk*, s. 126 ve Nöldeke, *Syrische Chronik*, S. 39 sq.

eserlerinde Merv'in kuzeyinde yerleşen büyük mahallenin adı olarak geçmektedir⁹⁶.

Biz, VII. yy. *İçşehir*'in yanı sıra batı banliyönünün önemli hale gelmeye başladığını gördük. Bu "banliyö" bir süre sonra gerçek *şehir* haline gelmeliydi ve bu olgu yerel hâkimlerin inşaat faaliyeti ve şehrin surlarla çevrenmesi konusundaki eğilimlerini belirleyen olgu olsa gerek. Surların ne zaman inşa edildiği ve *banliyö*'nün *şehir*'e dönüştüğüne ilişkin elimizde tek bir kanıtımız, surların Sultan Melikşah (1072-1092) tarafından inşa edildiği ile ilgili Hamdullah Kazvini'nin sözleridir⁹⁷. O dönemden Moğol istilasına kadarki aralıkta, Jukovski'nin de kanıtladığı üzere Merv şehri Sultan-kale kenti idi. Cüveynî⁹⁸ ve Tartusi⁹⁹ kenti çevreleyen ham tuğladan yapılmış surları dönemin önemli yapısı olarak değerlendirmektedirler. Kuşkusuz, XI. yy. sonları ile 1221 Moğol istilasına kadarki dönemde surlar defalarca yeniden yapıldı¹⁰⁰; Merv surlarının dağılmasına ilişkin ilk haberler XI. yy. son yıllarına, Melikşah'ın oğullarının hâkimiyet mücadelesi dönemine isabet eder¹⁰¹.

Merv kentine ilişkin topografi bilgileri çok kıtır ve bu olgu Müslüman coğrafya literatürünün X. yy. sonrası gerilemesiyle açıklanmaktadır. XVII. yy. kadar olan dönemlerde coğrafyacılar bölge ve şehirleri IX ve X. yy. yazarlarının sözleriyle aktarmaktaydılar. Hatta Kazvini gibi sözlü anlatım ve gözlemleriyle mevcut kaynaklara yenilerini ekleyen yazarlar dahi mevcut yazılı kaynaklardaki bilgilerin söz konusu döneme ait olup olmadığını kesin olarak belirleyebilecek durumda değillerdi. XI-XIII. yy. seyahatçılarından bir tek Nâsır Hüsrev bilinmektedir, onun çalışmalarında ise Merv'e ilişkin tek bir bilgi bulunmamaktadır. Melikşah döneminde *Melikşah Risalesi* adıyla düzenlenen Selçuklu devletini anlatan ve Hamdullah Kazvini'nin inceleme olanağı elde ettiği resmi eser¹⁰² maalesef günümüze kadar ulaşmadı.

Samani ve Yakut'un sözlükleri Merv şehrinin mahalle ve köylerine ilişkin değerli bilgiler içermektedirler (ancak köy ve mahallelerin konumuna

⁹⁶ Yakut, *Mucam*, I, 437; krş.: Jukovski, *Razvalini Starogo Merva*, s. 36; ayrıca krş.: Yakut, *Mucam*, I, 570 ve Jukovski, *Razvalini Starogo Merva*, s. 39; Bu bilgiye göre, Macan başındaki kapı köyü, "Merv'i fethetmek için ilk gelişinde" Müslüman ordusunun kamp kurduğu yerdir. Bu son ayrıntı Mascerosan'ın Pa-i Baban'la özdeşleştirilebileceği varsayımını kuşku altına alır. Bir başka kaynakta Müslüman ordusunun Merv'e Sincan kaplarından geldiğini aktarır (Jukovski, *Razvalini Starogo Merva*, s. 45, Samani'ye göre). Tabari'ye göre (II, 1957), Ebu Müslim Merv'i fethettikten sonra Nişapur'a gitmek üzere kampını "cis başı", başka deyişle "Macan başındaki kapı" kurmuştu.

⁹⁷ Jukovski, *Razvalini Starogo Merva*, s. 55.

⁹⁸ Aynı yer, s. 51.

⁹⁹ Tartusi, *Asya Müzesi Elyazmaları*, 280ae, I. 475b: Bu kaleler arasında nadir olanlardır.

¹⁰⁰ 'Sultan-kale surlarının onarımına ilişkin arkeolojik izlere rastlanmaktadır' bk.: Pugaçenkova, *Puti razvitiya*, s. 192'.

¹⁰¹ Jukovski, *Razvalini Starogo Merva*, s. 28 (Hafiz-i Abru'ya istinaden).

¹⁰² Risale-i Melikşahi hakkında krş.: Hamdullah Kazvini, Nüzhet'ül Külub, üniversite elyazmaları No: 171, I. 239a: Melikşah Risalesinde şöyle rivayet edilmektedir ki, sultan gezdiği yerleri fersah bakımından Harezm çevresi veya yaklaşık olarak 15 bin kama tekabül ettiğini belirtmiştir. Gezdiği yerler arasında İran ve diğer vilayetleri, Azerbaycan, Ermenistan, Rum vilayetleri, Haran ve Muğan, Şirvan gibi yerler bulunmaktadır ve bu yerlerin ölçümü konusunda hepsini gezerek öğrenmiştir.

ilişkin bilgiler büyük çoğunlukta bulunmuyor). Fakat bu bilgiler de genelde yazılı kaynaklardan alıntıdır; çok ender hâllerde sözlüklerin yazarları şu veya bu bölgede bulduklarını ve ona ilişkin gözlemlerini paylaşmaktadırlar. “Kale”yi *İçşehir*’le özleştiren Samani’ye göre¹⁰³ X. yy. yazarların kullandıkları terminoloji bile tam anlaşılır biçimde değil. Üç yıl (1216-1219) Merv’de ikamet eden Yakut, şehrin bu dönemine ilişkin topografi bilgilerini, hatta şehir kapılarının adlarını dahi aktarmamıştır.

Söz konusu yüzyıllarda Merv çevresinde meydana gelen savaşlar hakkında da bilgi bulunmamaktadır. Bu bağlamda ele alabileceğimiz bir tek eser Cüveynî’nin 1221 Moğol istilasını anlatan eseridir. Nes ve Abiverd’i işgal ettikten sonra Moğollar Merv surlarına batıdan, Firuzi kapılarına dayandı ve buradan kente saldırmak için uygun yeri aradı. Bu aramaların yedinci günü onlar “Şehristan kapıları” tarafından saldırıya geçtiler; yerliler iki farklı kapıdan küçük güçlerle saldırılar düzenlediler ve saldırılar etkisizleştirilince teslim oldular. Şehir surları ve kale Moğollar tarafından dağıtıldı, Hanefi Mescid-i Cuma’nın bir bölümü yakıldı¹⁰⁴.

Bu bilgilerden, Firuzi kapılarının Sultan-kale’nin batı surlarında olduğu varsayımına varabiliriz. Firuzi kapıları, “Firuziye kapısı” adıyla Yakut’ta da geçer; bu kapıların ardında *dış mahalle* yani *Sasan* yerleşmekteydi; Samani bu mahalleyi *namaz yeri* (musalla) yakınlarına yerleştirmektedir.¹⁰⁵ Bu bilgilerden yola çıkarak bayram namazı yeri ve Mescid-i Cuma’nın XII. yüzyılda da X. yy. bulunduğu yerde olduğunu söylemek mümkün. Dolayısıyla bayram namazı Sultan-kale’nin batısında bir yerde kılındığını söyleyebiliriz.

Jukovski, *Şehristan kapılarının* “Arap gezginleri tarafından korunmuş adına bakılırsa eski Merv kenti Gavur-kale ile ilişkili”¹⁰⁶ olduğunu belirtmektedir. (başka deyişle X. yy. gezginleri). Başka deyişle, Jukovski, Cüveynî’nin “şehristan kapıları”nın İstahrî’nin “içşehir kapıları” ile özdeşleştirilebileceği kanısındadır. Fakat bu varsayımın doğru olabileceğine katılmak mümkün değil. Şayet Gavur-kale bir kale önemi taşısa ve orada askerler bulunsa, muhtemelen, bu şehre Moğollar tarafından saldırı düzenlenmezdi veya en azından bu saldırı X. yy. *İçşehir kapıları*’nın bulunduğu batı tarafından gerçekleştirilmezdi; çünkü bu durumda saldıran taraf iki düşman kalesi arasındaki dar geçide sıkışıp kalırdı.

Şehristan Kapıları’nın yeni şehrin (Sultan-kale) doğu surlarında bulunan ve eski şehristana (Gavur-kale) açılan kapıların olduğu varsayımı daha ger-

¹⁰³ Samani, *Asya Müzesi Elyazmaları*, I. 354b: Merv kalesinin içinde Kuhenduz adlı şehir vardı hakkında (I. 354b), Kuhenduz hakkında: (sic) şehir surun içinde idi.

¹⁰⁴ Jukovski, *Razvalini Starogo Merva*, ss. 50-51.

¹⁰⁵ Aynı yer, s. 44.

¹⁰⁶ Aynı yer, s. 132.

çekçidir. Samani'nin sözlerine göre eski "iç şehir" XII. yy. ortalarında yerliler tarafından terk edildi¹⁰⁷; Samani "içşehri" kaleden farklı olarak ele alındığından, bu kelimenin Gavur-kale'nin tamamına mı, yoksa şehrin kuzeyindeki kaleye mi ait olduğunu belirlemek zordur. Eğer Gavur-kale şehri gerçekten de terk edilmiş bir bölgeydiyse, o zaman şehre saldıranlar için mükemmel kamp yeri olabilirdi. Merv'in savunmasının düzensizliğini göz önünde bulundurursak, muhtemelen şehrin savunmacıları bu etkeni göz ardı etmişler veya Cengiz Han'ın diğer oğullarından farklı olarak babasının savaş yeteneklerini miras alan Tuluy'un düşmanların hatasından ustaca yararlandığı da muhtemeldir¹⁰⁸. Moğolların gelmesi ve saldırıların başlaması arasında geçen altı günde, Moğollar kalenin çevresini inceleyerek Gavur-kaleyi almayı ve saldırıyı şehrin bu tarafından başlatabilirlerdi.

Jukovski'nin çalışmasına ilişkin yazısında Baron Tiesenhausen farklı bir varsayımı dile getirir: Bu varsayımına göre¹⁰⁹ "şehristan" kapıları adını Merv "şehristan"ı, başka deyişle *İçşehri*'nden değil, günümüz Aşkabat'ın kuzeyinde Ahalteki vahasındaki Şehristan kentinden alır¹¹⁰. Bu durumda "şehristan kapıları" Sultan-kale kentinin batı surlarında bulunuyordu. Elimizde mevcut tarihî ve coğrafi kaynaklar bu varsayımı tekdüz etmiyor, ama bununla beraber Merv şehrinin kapılarından birinin adının Serahs veya Abiverd değil de uzaktaki Şehristan kentinin olması pek olası değil. Ayrıca Şehristan kentinin herhangi bir önemli konumuna ilişkin kaynak da bulunmamaktadır.

Bununla beraber, Merv kentinin XI-XIII. yy. ilişkin topografisiyle ilgili bu ve diğer soruların yanıtını farklı bir kaynak, Tartusi'nin Ebu Müslim Destanı'ndan bulabiliriz. Jukovski bu destanda geçen yer adlarına ilişkin bilgileri "Her ne kadar eserde topografi anakronizmine yer verildiye de ilgi çekici olarak nitelendirmektedir"¹¹¹. Birincisi, buradaki topografi bilgileri, Jukovski'nin sözlerinden aktarılan bilgilerden daha kapsamlı ve ayrıntılıdır: eserde "Alemdar kapıları" ve "Macan ucundaki kapıların" yanı sıra XI-XIII. yy. Merv kentinin diğer iki kapısından, Firuz ve şehristan kapılarından bahsedilir. İkincisi ise, yazar, sözünü ettiği topografi adlarında Ebu Müslim dönemini değil, kendi dönemini ele almaktadır ki, bu bağlamda eserin önemli ölçüde anakronizm içerdiğini söylemek mümkündür, bununla beraber diğer taraftan da burada coğrafi anlamda karışıklığa yer veril-

¹⁰⁷ Samani, Asya Müzesi Elyazmaları, I. 354b: Kıyamete kadar iskânsız ve restore edilmeden kalacaktır.

¹⁰⁸ Moğolların yaptıklarına ilişkin bu açıklamayı kabul edersek, V. A. Jukovski'nin (*Razvalini Starogo Merva*, ss. 173) Moğolların karargâhı Şaim-kale'de yerleştiği varsayımı düşer.

¹⁰⁹ Tiesenhausen, ZVORAO, Cilt XI, s. 329.

¹¹⁰ Şehristan'ın bulunduğu yere ilişkin bk.: Yakut, *Mucam*, III, 343.

¹¹¹ Jukovski, *Razvalini Starogo Merva*, s. 162, ekler.

memiş, farklı dönemlere ait bilgiler karıştırılmamıştır; genel anlamda da eserde IX-X. yy. coğrafya edebiyatının etkisine rastlanmamaktadır.

Ebu Müslim Destanı Merkezi Asya¹¹² ve Osmanlı'da İran'dan daha fazla ilgi görmekteydi. Fars edebiyatı tarihi üzerine makalesiyle ünlü Ethe, Tartusi'den bahsederken onun Pers devletinin İslam öncesi dönemini anlatan eserini anımsar¹¹³, Ebu Müslim Destanından hiç söz etmemektedir. Destanın ait olduğu dönem ve ortaya çıktığı yere ilişkin bilgi bulunmamaktadır. Tartusi'nin destanı Gazneli Sultan Mahmut'un¹¹⁴ isteği üzerine yazdığına ilişkin bilgi hiçbir şekilde kanıtlanmamıştır. Asya Müzesinde bulunan el yazmanın (280ae) yazılış biçimine bakılırsa bu el yazma Moğol istilası sonrası döneme aittir, bunu el yazmada kullanılan terminolojiden görmek mümkündür: Örneğin, *Çerkes kölesi*¹¹⁵ veya Moğolca kökenli *Korçi*¹¹⁶ ve *daruğe*¹¹⁷ ifadelerin kullanılması buna işaret eder. Başlığı ve bazı bölümlerin (defter) başlıklarından el yazmanın Tartusi'nin "anlatımından" aktarıldığı, başka deyişle eserin ilkin şeklinin daha geç dönemlere ait ele alınmış varyasyonu olduğu görülür.

Eserin yazarı Merv, Belh ve Herat'ı ve bu üç şehir arasındaki bölgeyi iyi tanıyan birisidir;¹¹⁸ hatta Horasan'ın batı bölümüne ilişkin az bilgiye sahipti, öyle ki, eserde İbrişem nehri yanlışlıkla Sebzevar ile Nişapur arasında gösterilmiştir¹¹⁹. Merv kentine ilişkin bilgi diğer kentlere göre daha geniştir, bununla beraber bu olgunun eserin Merv'de ortaya çıkması ile mi, Ebu Müslim ile Nasır arasında mücadelenin ağırlıklı olarak Merv'de cereyan etmesi ile mi bağlı olduğunu belirlemek zordur.

Merv'e ilişkin topografi bilgileri XI. yy. sonları ve XIII. yy. başları dönemine, özellikle de birinci bölümüne aittir. Anlatımdan yeni kentin surları ve kapılarının Sultan-Kale kenti yerinde inşa edildiği ortaya çıkmaktadır.

-
- ¹¹² Muhtemelen, eserin bazı bölümleri Merkezi Asya'da yazıldı; karşı: V. L. Vyatkin (Nesefi, *Kandiya*, cev. Vyatkin, s. 290
- ¹¹³ Ethe, *Neupersische Litteratur*, s. 318; Tartusi'nin Abu Müslim Destanı'na ilişkin bilgileri GIPH'da (s. 558) anmaktadır. P. Hom, yazarın adının belirtilmediği Abu Müslim Destanı'nın Farça elyazması (elyazmanın Türkçesi daha sık görülür), 1842 yılında Hanikov tarafından Buhara'da elde edilmiş ve İmparatorluk Büyük Kütüphanesinde saklanmaktadır (Hanikov, s. 43; karşı: Dom, *Chanykov'sche Sammlung*, s. 240); eserin içeriği Hanikov tarafından *Mémoire sur les inscriptions*, ss. 93-97 anlatıldı; bu anlatımdan el yazmanın Asya Müzesinde saklanan (280ae) örnekten farklı olduğu anlaşılmaktadır. Asya Müzesinde destanın başka bir el yazması daha bulunmaktadır ki (280ae = Salemann, 25; karşı: İAN, VII, 1898, № 1, s. XIII), muhtemelen Hanikov'un (43) el yazmasının diğer örneğidir.
- ¹¹⁴ Jukovski, *Razvalini Starogo Merva*, s. 160, ek. 1.
- ¹¹⁵ Tartusi, ruk. Az. Muz, 280ae, l. 467b.
- ¹¹⁶ Aynı yer, l. 256a.
- ¹¹⁷ Aynı yer, l. 287a. Bununla ilgili olarak eserde görülen Türkçe kelimelerin, Farsça'ya Moğol öncesi dönemden geçip geçmediğini araştırmaya gerek yok. Öyle ki, "araba" kelimesi (l. 464a), bildiğim kadarıyla Moğol edebiyatından bilinmemektedir.
- ¹¹⁸ Şargülce (l. 507a) kelimesinin geçmesi ve genel olarak gülce (çoğul gülçegan) kelimesinin diğer yazarların kullandıkları gürece kelimesi anlamında ifade edilmesi dikkat çekici bir husustur. Bu olgu her iki kelimenin özdeş olduğunu kanıtlamaktadır (bk.: Barthold, *İstorko-geograficeskiy obzor İrana*, s. 27).
- ¹¹⁹ 240b: İpek köprüsü Sebzevar ile Nişapur arasında, Yazarın Maveraünnehir coğrafyasına ilişkin bilgisi de yetersizdir; bu bölgenin sahibi ve "Hazar Kağanı" arasındaki savaş bir kaynağa göre (l. 397b) Sayram, diğer kaynağa göre (l. 497a) – Hocent nehrinin (Seyhun nehri) kıyısında meydana geldi.

Ancak bununla beraber eski şehristanın da söz konusu dönemde tam olarak terk edilmediği ve onun kalesinin hala belirli bir öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır¹²⁰. Eserin dönemine ilişkin böyle bir tanımlama yapan yazar, çeşitli ülkelerin siyasi durumuna ilişkin anlatımları da tezat oluşturmaktadır; öyle ki Maverünnehir’de “Efrasiyab hanedanının”, Karahanlıların hükümranlığının sürdürdüğü belirtilir¹²¹. Yazar, Harezm şahı¹²² ve Harezm-lilere büyük sempati duymaktadır¹²³.

Eserde *Şehristan kapıları* birkaç kez anılır; bu kapılardan geçerek “Şehristan mahallesine” girerlerdi¹²⁴. Bu mahallenin camisinden de bahsedilmektedir¹²⁵. Mitolojik Keyumers tarafından yapıldığına inanılan Şehristanın 4000 asker kapasiteli olağanüstü güçlü bir kalesi mevcuttu¹²⁶. Muhtemelen, aynı kale Kuhenduz suru adıyla geçmektedir; çünkü “şehristanın reisi (valisi)” ikamet ediyordu. Kale, her taraftan üzerinden şehir ve Basnabad köyünden¹²⁷ uzanan köprülerin atıldığı hendekle çevreliydi, kale surlarına hendeği geçtikten sonra ulaşıldı; kale surlarında 260 kulesi bulunuyordu¹²⁸. Şehir tarafındaki bölümde kale önünde cami ve su havuzu vardı¹²⁹. Kalenin kuzey bölümü ile Merv şehrinin (Sultan-Kale) kuzey kapıları arasında mezarlık yerleşmekteydi¹³⁰. Nasır Ebu Müslim’le savaşında yenilgiye uğratıldığında kente doğru çekilmek zorunda kaldığında yerlilerin sergiledikleri güvensiz tavırlarından dolayı şehrin içerisine girmekten çekinerek şehristan kapıları önünde başka deyişle şehristanda yerleşmeyi tercih etmiştir¹³¹.

Şehrin duvarları da geniş hendekle çevriliydi; hendekleri doldurtmak için Ebu Müslim 50 araba yaprak ve ağaç dalının getirilmesini emretmiştir¹³². Ebu Müslim’in saldırılarına maruz kalan bölüm esas itibarıyla *Ma-*

¹²⁰ Yazılı kaynaklara göre kale VIII. Y.y ikinci yarısında yıkıldı (Bulgakov, *İz arabskih istočnikov o Merve*, s. 219-220). Günümüzde Erk-Kala adını taşıyan kalenin yıkıntıları arasında IX. Y.y. birinci yarısından daha geç döneme ait tek bir seramik bulunmamaktadır (Usmanova, *Erk-kala*, s. 89). Büyük olasılıkla, Tartusi’de Sultan-kale kalesinin Şehriyar-ark adıyla bilinen yıkıntılardan bahsedilmektedir.

¹²¹ L. 157a: Maverünnehir padişahı Afrasiyab oğullarından idi, ayrıca hanın tam adı verilmektedir “Melikzad b. Muhammed b. Useym b. Kızılarslan hakan” Son isim Karahanlı dönemi izlerine işaret etmektedir.

¹²² Destanda bazı tutarsızlıklar da mevcut; l. 157b’de Horezmşah Kugan adıyla anılmaktadır (Kugan köyü Cacerm’den Nişapur’a giden yol üzerindeki, l. 240a); l. 281a’da ve devamında Abul Hasan Kuyani Sultan Muhammed b. Davud b. Kays b. Mamun b. İsmail b. İshak b. İlyas.

¹²³ Örneğin, l. 274b.

¹²⁴ L. 58a: Kapıdan çıktı şehristan mahallelerine adı m attı, Mahalleden şehre geri dönüştü Ebu Müslim yeniden Şehristan kapısından geçer (l. 61b).

¹²⁵ L. 63b: Şehristan mahalle mescidi.

¹²⁶ L. 372b: Şehristanı Keyumers’in yaptırdığı söylenmekte ve hisarlar gayet sağlam olup 4000 kişi bu hisarı korumaktaydı.

¹²⁷ kış.: Jukovski, *Razvalini Starogo Merva*, s. 162, ekler. Elyazmalarda “Basnabad” kelimesi kalenin anlatımında da görülür, ancak aksanlı noktalarda (örneğin, l. 215b).

¹²⁸ Tartusi, ruk. Az. muz., 280ae, l. 215b.

¹²⁹ Aynı yer, l. 378b.

¹³⁰ Aynı yer, l. 215a.

¹³¹ Aynı yer, l. 369b.

¹³² Aynı yer, l. 464a: 50 bin araba dal ve yaprak getirerek hendeğe attılar, Kale hendeği Firuzi kapılarındaki olayların anlatımında da anılır.

can'ın ucundaki kapılar ve Firuzi kapıları idi. “Macan ucundaki kapılarda” derin yar üzerinden inşa edilen köprü¹³³; *Firuzi kapıları* yakınlarında – Namazgâh (bayram namazının kılındığı yer); bu bölümde Ebu Müslim ile Nasır'ın askerleri arasında savaş meydana geldi¹³⁴. *Alemdar kapıları* herhangi topografik ayrıntı verilmeden ve savaşla ilişkilendirilmeden sadece bir kez anılır¹³⁵.

Şehir surlarının çevrelediği alanda, ayrıca surlar, sokak ve mahalleler arasında kapılar mevcuttu¹³⁶. Muhtemelen, Merkezi Asya ve Pers devletinde eski şehristanların terk edilmesiyle beraber yeni şehir tipi ortaya çıkmıştır ve o dönemden beri önemli değişikliklere uğramamıştır. Önceleri Pazar alanları genelde şehristan surlarının arkasında, banliyölerde yerleşirdi; yeni yapılanma biçiminde ise pazarlar ana sokakların kesişmelerinde kurulurdu, şehir kapılarından merkeze uzanan ana sokakların kesişmesinde pazarların merkezi kubbesi – *çarsu* yerleşmekteydi. Merv Çarsu'su sarraflar pazarının girişindeydi (başında)¹³⁷. Burada, şehrin en kalabalık yerinde idamlar gerçekleştirilirdi¹³⁸. Cami, zindan ve Nasır'ın kalesi, muhtemelen kısa bir mesafe, buradan uzaktaydı. Bazı topografik ayrıntılara bakılırsa, derleyen cami ve zindanı çarsunun kuzeyine, Nasır'ın kalesini ise güneyine yerleştirdiğini görebiliriz. Akınlarından birinde¹³⁹ Ebu Müslim Firuzi kapılarından, onun yardımcısı (arkadaşı) Süleyman ibn Kesir “Macan ucundaki kapılardan” şehre girer, Süleyman Ebu Müslim'den gelecek haberleri önce Selma sokağının başında¹⁴⁰, daha sonra ise dericiler sokağının başında bekler¹⁴¹. Ebu Müslim'in kazandığı haberini alınca da onunla buluşup birleşerek düşman Nasır'ın kalesine doğru ilerlerler¹⁴². Diğer bir anlatımda Ebu Müslim'in beş bahadırı kılık değiştirerek Merv'e gelirler, “caminin yakınlarındaki” Nasır'ın kuyumcusunun evinde konaklarlar¹⁴³. Bu evin altından dericiler mahallesine bir alt geçit uzanıyordu; bu yolla bir anda camiye girme ve minberin önünde çıkma olanağı bulunuyordu¹⁴⁴. Nasır'ın kuyumcusunun evinin önünden “Dericiler sokağı”ndan zindana yol giderdi. Geri dönerken bahadırılar zindandan Nasır'ın kuyumcusunun evine çarsudan geçerler¹⁴⁵. Aynı

133 Aynı yer, I. 186b: Nehib köprüsü

134 Aynı yer, I. 188b: Kapının dışında namazgâh vardı ve savaş orda olmuştur.

135 Aynı yer, I. 375a.

136 Köyün bu kapısı ve mahalle kapısı ifadelerini karşılaştırın. (Aynı yer, I. 197b).

137 Aynı yer, I. 121a: Bu çarsu sarraflar pazarının hemen başında idi.

138 Aynı yer, II. 158b, 177b, 184a ve diğerleri.

139 Aynı yer, I. 183b ve devamı.

140 Aynı yer, I. 188a.

141 Aynı yer, I. 189b.

142 Aynı yer, I. 190b.

143 Aynı yer, I. 196a: Ulu caminin yanında.

144 Aynı yer, I. 199b.

145 Aynı yer, II. 198b-199b.

şekilde Ebu Müslim Nasır'ın kalesinden (şehre girdikten sonra) camiye çarşudan geçerek ulaşır¹⁴⁶.

Caminin yanında şehrin güzide mekânlarından sayılan minare bulunuyordu¹⁴⁷. Ebu Müslim caminin minberininin yıkılmasını ve onun yerinde yüksek ve güzelinin inşa edilmesini ve namaz bölümünün de yenilenmesini emreder¹⁴⁸.

Muhtemelen, Nasır'ın kalesini (kasr veya köşk), camiden 11 metre uzaklıkta bulunan ve şehristan kalesinden alt geçidin uzanan Merv komutanının evini (kutval)¹⁴⁹ ve Horasan'da en güçlü kale sayılan Nasır'ın oğlu Tahir'in kalesini ayırmak gerekiyor¹⁵⁰. Kalenin yakınlarında yıkılmış havuz vardı, bu havuz Ebu Müslim taraftarlarınca alt geçitten kaleye geçmek için kullanılmıştı. Muhtemelen, derleyici bu kaleyi çarşunun güneyine yerleştirmektedir; Süleyman "Macan ucundaki kapılardan" içeri girdiğinde Tahir önce sarraflar pazarına ve oradan da kendi kalesine sığınır¹⁵¹. Romandan yazarın daha geç döneme ait olan hangi yapıyı Nasır ve Tahir'in kalesi ve Merv komutanının eviyle özdeşleştirdiği doğal olarak belirlenememektedir.

Şehristan kapıları, Firuzi kapıları ve "Macan ucundaki kapılardan" aksi tarafta olduğu kesindir. Ebu Müslim'in ve Süleyman'ın saldırısında, askerleriyle şehristan kapılarında bekleyen Nişapur Emiri uzun süre olup bitenlerden habersiz kalır; yangın çıktığını görünce (Ebu Müslim'in taraftarları "Macan ucundaki kapıların" bulunduğu mahalleyi ateşe verir), askerleriyle "sarraflar pazarı başına" hareket eder ve saldırı haberini alır ve Ebu Müslim'le savaştan gruba yardım etmek üzere Firuzi kapılarına yönelir¹⁵². Şehristan kapıları, ayrıca beş bahadırın kahramanlıklarının anlatıldığı hikâyede de anılır; "sarraflar pazarı başında" (başka deyişle çarşu yakınlarında) kalabalıkla çatıştıktan sonra şehirden çıkmak üzere bahadırlar şehristan kapılarına çekilirken, "ketmenciler pazarı başında" düşmanları onlara yetişir¹⁵³.

Destandaki topografi ayrıntıları, diğer kaynaklardan vardığımız şu sonucu bir daha doğruluyor: "Macan ucunda kapılar" kuzey surlarındaydı, Firuzi kapıları batı, şehristan kapıları ise doğu surlarındaydı. Ebu Müslim'in kamp kurduğu yerleşimler romana göre Merv'in kuzeyi¹⁵⁴ ve batısınday-

¹⁴⁶ Aynı yer, l. 486b.

¹⁴⁷ Aynı yer, l. 59a: Merv şehrinin süsü idi.

¹⁴⁸ Aynı yer, l. 468a: Eski minberi kaldırıp yerine gayet yüksek ve güzel yenisini yaptı.

¹⁴⁹ Aynı yer, l. 216a-b. Yazarın anlatımına göre Merv şehri ile onun banliyöleri arasında bir fersah uzunluğuna kadar ulaşabilen alt geçitler mevcuttu (l. 168a).

¹⁵⁰ Aynı yer, l. 201a: Nasır'ın köşkü Horasan'ın en güçlü kalesi idi.

¹⁵¹ Aynı yer, l. 188a.

¹⁵² Aynı yer, l. 188b.

¹⁵³ Aynı yer, ll. 196b-197a

¹⁵⁴ Destan (el yazmalarda aktarılan bilgilere rağmen) Ebu Müslim'in faaliyetleriyle ilgili Kuşmeyhen yakınlarındaki bölgeyi öne çıkarmaktadır. Kuşmeyhen ovası zengin bitki örtüsü, sulanan bölge, muhteşem gölgeli ağaçları ve yaban hayvanlarıyla zengin bir bölgeydi (l. 215a: Gayet yeşil, güzel, akarsulu, ağaçların gölgeleri çoktu ve av da çoktu).

dı¹⁵⁵; bu koşullarda, doğal olarak, şehrin kuzey ve batı kapıları isyancıların saldırılarına maruz kalmaktaydı. Pazarlar merkezi kubbeden kuzey ve doğu kapılarına uzanıyor ve muhtemelen, diğer iki kapıya da uzanmaktaydı.

İşte, Moğol istilasından önce, Yakut'un geniş sözlüğü için kütüphanelerinden kaynak derlediği Merv kenti böyleydi. Yakut'un Merv kütüphanelerine ilişkin sözlerine, Bağdat tarihinin yazarı, IX. yy. tarihçisi Ahmet ibn Ebu Tahir Tayfur'un Merv'e Yazdigerd tarafından getirilen ve Mamun döneminde IX. yy. başlarına kadar muhafaza edilen Pehlevi elyazmalarının önemli bölümünün bulunmasıyla ilgili aktardıklarını belirtmek isterdik¹⁵⁶. Yakut döneminde bu el yazmaların Merv kütüphanelerinde olup olmadığını veya Moğol istilasından çok önce yok oldukları şüpheli olarak kalmaktadır.

¹⁵⁵ Coğrafya literatüründe adı geçmeyen ve bahadır Ahmet Zamçî'nin yaşadığı bölgede bulunan Zamçî kanalı (zamçî kanalı, II, 191b, 327a) destanda önemli yere sahiptir. Bu bölgedeki ilginç çalılıkları (Gezistan) uzun zaman Ebu Müslim ve taraftarlarının saklandığı yer olmuştur. Bir taraftan su, diğer taraftan çalılıklarla korunan Çardolabı kalesi de buradaydı; Merv'e gidebilmek için Muğrab nehrini aşmak gerekirdi (I, 193a-b).

¹⁵⁶ İbn Tayfur, Keller Yayınları, I, s. 157. Yayıncının hatalı olarak Yazdigerd ile yerine (gramer kurallarına rağmen) Burdigerd ile yorumladığını ve bunun sonucu olarak onun tercümeleriyle olan el yazmalar (Aynı yer, II, s. 71) Merv'e getirildi "mit alten Mânteln aus gestreiftem Stoff"! BuhataBrokelmann'ın eleştirisi yazısında da belirtilmiştir (LZ, 1909, Sp. 1111).

¹⁵⁶ *i Verst* (Rusça: верста, *versta*), bir Rus uzunluk ölçü birimidir. 1,0668 kilometre karşılık gelmektedir.

KAYNAKÇA

-Ahmet Mithat Efendi (2011), *Fatma Aliye: Osmanlı'da Bir Kadın Yazarın Doğuşu*, Çev. Bedia Emet, İstanbul: Sel Yayıncılık.
